

TIL BILIMINDE LINGVOMÁDENIY IZERTLEWDIŇ TARIYXI

Patullaeva G.S., Mámbetalieva Q.

Qaraqalpaqstan Respublikası Ájiniyaz atındaǵı Nókim mámleketlik pedagogikalıq instituti, Nókis qalası

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8058202>

Tayanış sózler: *lingvomádeniyattanıw, lingvistika, mádeniyat, milliy mádeniyat, antropocentristlik paradigma.*

Annotaciya: *Maqalada til ham mádeniyattıń óz ara baylanısı, onıń til biliminde izertleniw qarastırıldı. Házirgi waqıtta til iliminde izertlenilip baslaǵan jańa ilimiy baǵdar bolǵan lingvomádeniyattanıw lingvistika menen mádeniyattanıwdı, sonday-aq etnolingvistika menen úlketanıwdı ulıwmalastıradı. Olar bir-birine baylanıslı til – millet – mádeniyat túrinde izertleniw obyektine aylanǵan.*

Qálegen tillik qubılıstıń tábiyatın onıń tek tillik nızamlılıqlarına súyenip ǵana qoymay, sol menen birge xalıqtıń dúnyaǵa kózqarasına, salt-dástúrine, milletlik bolmısına, bir sóz benen aytqanda mádeniyatına názer salıp qaraw – lingvomádeniyattanıw ilimine kiredi.

Lingvomádeniyattanıw obyektini bolǵan til ham mádeniyattıń óz ara tásiri menen baylanısı, tildiń ruwxıy hám materiallıq nızamlılıqlarınıń kórinisi esaplanadı. Bul boyınsha V.fon Gumboldt ta «Til – xalıqtıń ruwxı, xalıqtıń ruwxı til arqalı korinedi» degen pikirini aytqan [4, 10-b.].

Til bilimindegi til menen mádeniyattıń óz ara baylanısı máselesin daslep ilimiy teoriyalıq dárejede V.fon Gumboldt izertlegen. Onıń materiallıq hám ruwxıy mádeniyattıń milliy sıpatınıń tilde kóriniwini, tillik belgige ishki formanıń tán ekenligi hám tildiń adam hám qorshaǵan ortalıq arasın baylanıstırıp turatuǵın xızmeti haqqında baslı ilimiy tiykarlamalarınıń dawamı A.Potebnyanıń, Sh.Balli, J.Vandries, R.Yakobsonnıń miynetlerinde dawam etti. Kórkem shıǵarmanıń tilin úyreniw quramalı bolıp tabıladı. Til stildiń de ajıralmas tiykarı, solay eken hárbir jazıwshınıń ózinshelik qalıplesken stillik jolı boladı. Házirgi lingvistikada til menen mádeniyattıń tıǵız baylanısı keń jámiyetshilikte ilimiy planda izertlenilip atırǵanı belgili. Onıń tiykarǵı ilimiy juwmagın amerikalı ilimpaz E.Sepirdiń «Til mádeniyattan tıs jasamaydı. Ol dástúr bolıp dawam etken biziń turmısımızda sińisip ketken salt-dástúr ham isenimlerden ajıralmaydı. Tildegi leksika ózi xızmet etip otırǵan mádeniyattı sol qalıpında kórsetedi. Ol tildiń tariyxı menen mádeniyat tariyxı birge jasaydı dewge boladı» degen pikirini hárbir xalıqtıń ózgesheligi tiliniń tábiyatınan belgili bolatuǵın kórsetip dálilleydi.

Mádeniyat túsinigi qaysı tarawda sóz etilse de, dáslep adamzattıń jámiyetlik ómirin, jetiliske aqıl-oyın, materiallıq hám ruwxıy tabısqa eriske miynetin kórsetedi.

Til iliminde lingvomádeniyattanıw lingvistika menen mádeniyattanıwdıń kesken jerinen payda bolıp, jáne de etnolingvistika menen úlketanıwdı da ulıwmalastıratuǵın jańa ilim. Házirgi lingvistikada jańa ilim sıpatında bul tarawdı izertlewdiń mánisi hám ózgeshelikleri, basqa ilimler menen baylanısın rossiyalı ilimpazlar V.Vorobev, V.A.Maslova, V.N.Teliya óz miynetlerinde hár tárepleme úyrenen.

V.fon Gumboldt, E.Sepir t.b. ideyalarınan kelip shıǵıp, soǵan sáykes pikirler menen teoriyalıq qaǵıydalardıń ilimiy kórinisleri qaraqalpaq til biliminiń, mádeniyattanıwınıń tiykarın salıwshı ilimpazlardıń miynetlerinde de qalıplesip kiyatır. Qaraqalpaq til bilimindegi usı baǵdarda izertlewlér rawajlanıp, onı jańasha dawam ettiriw nátiyjesinde

túrli kózqaraslar payda bolıp, ilimniń jańasha baǵdarlarında izertleniwine járdemin tiygizdi dep aytıwǵa boladı. Bunda lingvomádeniyattanıw iliminiń tereńirek izertleniwi tiykarı bolıp sanaladı. V.Gumboldt koncepciyası, A.A.Potebnya, Sh.Balli, J.Bandrieza, I.A.Boduen de Kurtene, R.O.Yakobson jáne basqa izertlewshilerdiń miynetlerinde izertlengen, al qaraqalpaq tilinde Sh.Ábdinazimov hám basqa da ilimpazlardıń ilimiy izertlewlerinde sóz bolıp atır. Dáslepki tájiriye sıpatında lingvomádeniyattanıw ilimi boyınsha Sh.Ábdinazimov penen X.Tolıbaevtıń birgeliktegi «Lingvokulturologiya» oqıw qollanbası [2] baspadan shıqtı hám ol bul jańa til bilimi baǵdarı boyınsha hártárepleme teoriyalıq maǵlıwmatlar beredi.

P.Najimov, F.Matjanovanıń «Til bilimin izertlewe antropocentristlik paradigma» atamasındaǵı maqalasında [3, 184-187-6.] qaraqalpaq til biliminde aldın qollanılıp kiyatırǵan tariyxıy-salıstırmalı hám sistemalı-strukturalıq paradigmalar menen birgelikte antropocentristlik paradigmanıń da qalıpleskeni haqqında sóz etedi. Ilimpazdıń pikirinshe, antropocentristlik paradigmanıń qalıplesiwi til biliminde lingvokulturologiya, etnolingvistika, psixolingvistika hám usı sıyaqlı baǵdarlardıń payda bolıwına tiykar bolıp, sistemalı-strukturalıq lingvistikaniń kópshilik túrkiy tillerinde XX ásirdeń 80 – 90-jıllarına shekem tiykarǵı izertlew paradigması esaplanganı, onıń járdeminde tillerdiń strukturalıq sisteması qalıpleskeni, terminologiyasınıń bir qalıpke túskeni hár tárepleme ayıladı. Avtorlar til bilimin izertlewe dástúriy grammatikada tildiń funkcionál tárepiniń tolıq ashılmaǵanı tildi úyreniwde til bilimi tarawlarında tillik birliklerdiń óz ara qatnaslarda emes, ayırım-ayırım izertlengenligi hám tarawlar arasındagı baylanıs itibardan shette qaldı, tildiń funkcionál xızmeti belgili bir taraw átirapında úyrenildi degen juwmaqqa kelgen.

Til bilimindegi bunday juwmaqlar, oy-pikirler úyrenilse, til menen mádeniyattıń tıǵız baylanısı kommunikativlik procesten, xalıqtıń turmısınan, tilinen, salt-dástúrinen kórinedi degen juwmaq shıǵarıladı.

Juwmaqlap aytqanda, házirgi qaraqalpaq til biliminde lingvomádeniyattanıw ilimi ilim sıpatında qalıplesip, milliy mádeniyat hám ózine tán ózgesheliklerdi belgilewe sońǵı waqıtları bir qansha izertlewler qolǵa alındı. Til – millet – mádeniyat deytuǵın úsh birlik lingvomádeniyattanıw iliminiń izertlew obyektı sanaladı.

Qaraqalpaq til bilimindegi lingvomádeniyattanıw ilimi basqa xalıqlardıń turmısınan da xabar beredi. Sonday-aq, qońsılas millet penen tuwısqanlıǵın yaqı dástúr usaslıǵın salıstırıwdı maqset etedi. Sol sebepli lingvomádeniyattanıw óziniń izertlew bazasınıń keńligi menen til biliminiń basqa baǵdarlarınan ózgeshelenedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва, 1985, 254 с.
2. Ábdinazimov Sh., Tolıbaev X. Lingvokulturologiya. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2020. - 140b.
3. Нажимов П., Матжанова А. Тил билимин изертлеўде антропоцентристлик парадигма. - ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы, 2021, №4 (265), 184-187-бетлер.